

УДК 94(477.74):314.745.25«1944/1946

ПРОБЛЕМА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ НА ОДЕЩИНІ 1944-1946 рр.

У запропонованому дослідженні висвітлюються заходи органів влади для переселенців-українців із Західної України у 1944-1946 рр. Аналізуються офіційні документи, листи переселенців до державних установ, які дають можливість висвітлити деталі процесу організації переселення та розташування переселенців на нових територіях.

Ключові слова: *переселенці, депортація, українці, УРСР, Польща, СРСР.*

Одеська область історично стала малою батьківщиною не тільки для різних етнічних груп, але й українців-переселенців із Надсяння, Холмщини, Підляшшя та Лемківщини. Стаття присвячена подіям 70-річної давнини, але сьогодні коли Україна, через військові дії, зіткнулася з новою хвилею вимушеного переселення із східних областей України, вивчення досвіду роботи з переселенцями 40-х рр. XX ст. їх адаптації, роботи органів влади набуває особливого значення.

Серед найбільш ґрунтовних досліджень слід відзначити в першу чергу видання «Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року» І. І. Ніточко [7]. Це перша праця, що присвячена історії переселення на Одещину, однак подіям приділено недостатньо уваги. Дещо більше документів знаходимо у монографії «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах» [2], в якій представлені статистичні дані та розкриті загальні процеси переселення 1944-1947 рр. Постановка проблем та напрямів дослідження загальної наукової проблеми переселення (депортація) висвітлені в оглядовій статті М. Литвина [6].

Питання адаптації українців переселенців розглянуто у роботі Кіцак В. М. [3]. Дану проблему досить глибоко почала досліджувати західноукраїнська дослідниця Гонтар Т. М., [1] оглядово Крамар Ю. В. [5]. Серед істориків півдня України, ґрунтовно розробляє проблему українців-переселенців миколаївська дослідниця Пронь Т. [15]. Різні аспекти проблеми переселення на південно-східних територіях УРСР розглядали М. Алфьоров, Г. Боднар, Ю. Боднарчук, О. Гаврилюк, Р. Давидюк, Н. Данилиха, Р. Кабачій, Т. Максимчук, М. Онуфрійчук, О. Савчук, Н. Шипік, С. Ясинчак, М. Якименко, інші.

Джерелом написання даної статті є архівні справи Державного архіву Одеської області, такі як «Переписка по вопросам эвакуации и расселения украинского и польского населения в Одесской области 1946 г.» та ін. [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14].

Предметом нашої уваги стали листи українців-переселенців до органів влади Одеської області, які хоча і не є офіційними державними документами, але як додатки до справ разом із

звітами урядовців надають можливість більш глибоко розуміти процес переселення та, особливо, проблему працевлаштування переселенців на новому місці, як одну із найбільш складних. Саме ця проблема найчастіше фігурує у листах-зверненнях. Так, переселенець Сак Йосип Йосипович, який написав листа на ім'я генерального секретаря ВКП (б) Йосипа Віссаріоновича Сталіна звертається з проханням: «Трудоустроить его в переселенном районе, так как в переезде в Дубоссары ему отказано...» [10, арк. 133]. Схожий лист-прохання Дмитрюка Дем'яна «Об устройстве его специалистом-садовником в колхозе по его прямой специальности» [10, арк. 270]. Переселенець Лобанов Н. І., у листі до Управління по переселенцям при Раді Міністрів УРСР «обратился с просьбой трудоустроить его по специальности в один из институтов при АН УССР. При АН УССР в г. Киев, ему было отказано в связи с отсутствии жилья. Начальнику по устройству переселенцев в Одесской области принять меры по трудоустройству Н. И. Лобанова» [14, арк. 13].

Нерозуміння чи небажання або байдужість стали мотивом для листування Ходакової Олени Олександрівни з села Кандель-Рибальське, Роздільнянського району. У лютому 1946 р. вона маючи на руках хвору мати та ступені магістра філософії по історії та праву звернулася по допомогу харчами та грошима через повне зубожіння, голод та відсутність можливості працевлаштуватися. Без роботи залишилась преселенка Ходакова О. О. з дипломом про юридичну освіту [12, арк. 2-3]. Відповідь обласного сектору переселення: «На ваше прошение о трудоустройстве Вам необходимо предоставить документы об образовании имеющиеся у Вас на руках и указать где и на каких должностях Вы работали» [12, арк. 2-3]. Лише в серпні 1946 р. місцева влада після перевірки інформації, надала допомогу і відзвітувалась при виконану роботу: «21-го августа по сообщению председателя Роздильянского исполкома тов. Ткаченко оказана помощь: 1. Выдано денег 2000 руб.; 2. Взята на снабжение хлебом.; 3. Приступили к мелкому ремонту дома» [12, арк. 5]. Але з приводу працевлаштування та наявності дипломів переселенки Ходакової О. О., була проведена перевірка інспектором обласного відділу освіти Нестеренко В. Г.:

«Ученой степени не имеет и подтверждающих документов нет... С педагогической работой не знакома...» [12, арк. 8].

З аналогічним листом по допомогу із працевлаштуванням у Роздільнянському районі звернулася переселенка Кравченко Н. П.: «... Материальные средства крайне затруднительны. Квартира требует остекления 3-х окон. Топлива нет...» [12, арк. 44].

Але були й випадки зацікавленості місцевої влади у працевлаштуванні фахівців окремих спеціальностей, наприклад: «Просим дать прописку в гор. Одесса, гр. Андрушаку Ивану Семеновичу и его семье. Гр. Андрушак является высококвалифицированным мастером шорником в указанной квалификации мастерская очень нуждается в изготовлении протезных изделий для инвалидов отечественной войны...» [11, арк. 37].

У фундаментальній праці «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси», вказується, що в УРСР станом на 1 вересня 1945 р. на обліку перебувало 710 304 інвалідів, з них 16,3 % ветерани із ампутованими верхніми та нижніми кінцівками. Для вироблення протезів в УРСР на 1945 р. працювало 14 заводів та 22 майстерні [16, с. 774-776].

Наступний лист «Заместителю председателя Исполкома Одесского областного совета депутатов трудящихся: Завод им. Старостина из-за недостатка рабочей силы не выполняет основной производственной программы...» [13, арк. 94].

Підтвердження дефіциту кваліфікованих робітників знаходимо у переписці на декількох сторінках про надання житла переселенцю Кучинському Володимирі Яковичу із родиною в 6 осіб. Він був спеціалістом-текстильником, наладчиком верстатів з необхідним для суконної фабрики досвідом [19, арк 47]. Справа гр. Кучинського В.Я. має певні особливості, тому що в ній згадується процес переселення корінних поляків до Польщі на основі домовленостей радянського та польського урядів у вересні 1944 р.: «Исполком одесского городского совета трудящихся обязуется выделить квартиру Кучинскому В. Я. из наличия квартир польского населения, убывающего в Польшу» [19, арк 47]. Аналогічна справа Пликус А. А., Вержбицького В., Пищецкого Ю. та Завад-

ського про працевлаштування на Одеську суконну фабрику, яка, до того ж забезпечувала житлом [9, арк. 49].

Все це вказує на гостру необхідність негайного залучення до виробництва фахівців серед населення, яке поверталось із евакуації, серед демобілізованих солдат Червоної армії та українців-переселенців в тому числі. Ця проблема в контексті загального питання про людські і матеріальні втрати Одещини в роки війни та його відновлення розглядалась нами у статті «Майновий та соціальний стан переселенців на Одещину в 1944-1947 рр.» [4].

Справа переселенця Копя Анатолія Еммануїловича, вказує на дефіцит спеціалістів у медичній сфері. Його як лікаря-туберкульозника працевлаштували в одеській Центральній Дорожній лікарні на станції Одеса-Товарна [11, арк. 39]. Особливу увагу привертає фраза: «Жилплощадью д-р Коп в Одессе обеспечен», що тільки підкреслює найбільш складне питання це житло [11, арк. 39].

У виданні «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси», підкреслюється що у другій половині 40-х рр. серед населення республіки дуже поширилось захворювання на туберкульоз. Серед причин епідемії дослідники вказують на низький імунітет населення через нестачу харчів і знищення німцями 70% медичних установ республіки та малої чисельності медичних працівників тощо [16, с. 755-760].

Ще один документ з питання працевлаштування у медичній сфері – лист завідуючого відділом Розселення при Виконавчому комітеті Обласної ради трудящих М. Черепанова до завідуючого облздоров відділу тов. Бойко: «Сектор расселения украинского населения при Исполкоме Облсовета ... просит Вас предоставит работу переселенцу-украинцу Степанюк А. И., по его специальности – фельдшер» [9, арк. 37]. На щастя гр. Степанюка А. І., клопотання за його питанням було вирішено позитивно, що підтверджує лист заступника голови Виконавчого комітету Обласної ради трудящих М. Дмитрієва [9, арк. 41].

Сфера обслуговування, як і промисловість, освіта і медицина, теж мала великий дефіцит у працівниках: «Сектор Расселения при Исполкоме Областного Совета депутатов трудящихся просит

Вас трудоустроит на работу в системе украинку-переселенку Ульчитскую С. Т. из Польши в качестве официантки» [19, арк. 28].

Вирішення проблеми працевлаштування залежало і від наявності житла у місті чи селищі в Одеській області, про що свідчать листи-звернення переселенців. Саме відсутність житла, ставало перешкодою у процесі залучення фахівців в певних галузях: «Степанов Анатолий Иванович фотоспециалист, не может продолжать работать в «УКРФОТО» в г. Одесса, из-за отсутствия жилья, без жилья не дают прописку, без прописки не могут трудоустроить» [9, арк. 112].

У досліджуваній нами проблемі були й зворотні сторони «медалі». Так українець-переселенець Гдира забезпечений житлом та роботою у колгоспі с. Мигаї звернувся з наступною проблемою: «Переселенец Гдыра вынужден был уволиться с Мигаевского пункта Заготзерна, через сверхурочную и неоплачиваемую работу на личном хозяйстве директора пункта тов. Крюкова...» [12, арк. 251].

Нажаль прикладів неухважного або навіть безпідставно грубого поводження місцевих керівників та жителів до переселенців багато. Вони документально підтверджені як скаргами українців-переселенців, так й офіційними звітами інспекторів від Управління по справах переселенців Одеської області. Наприклад звіт по Балтському району за травень 1945 р.: «На основании многочисленных фактов, изложенных мной... прихожу к выводу, что большинство руководителей колхозов Балтского района при попустительстве районных организаций проявляют полное безразличие к хозяйственному устройству переселенцев... не препятствуют их выезду, не проявляют заботу о них... строительный материал для ремонта или постройки домов не используется по назначению или разбазаривается...» [8, арк. 126].

Важко знайти будь які пояснення для виправдування негативної практики радянського уряду у переселенській справі. Довготривала війна, стан країни та радянського населення, яке знаходилось у повному зубожінні вказувало на неготовність до проведення організаційного масового переселення українців з Польщі до УРСР. Звичайно, важкі умови процесу переселення і

створювали негативне ставлення як місцевих жителів так і урядовців, які керували процесом переселення. Також не слід забувати, що цей процес для самих переселенців був примусовий, як з боку польської влади так й СРСР.

Отже, скарги та звернення українців-переселенців є документами, які дають можливість критично ставитися до офіційних звітів місцевих партійних керівників, створити більш повну картину цього процесу в Одеській області. Тематика таких звернень досить велика і створює поле для подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури та джерел

1. Гонтар Т.М. Становище переселенців з Польщі в південних та східних областях УРСР у 1944-1945 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Вип. VII. Серія : Історія. Збірник наукових праць. – Тернопіль : Лілея, 1998. – С. 146-155.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т. 2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – 536 с.
3. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944 – 1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. Наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В.М. Кіцак. – Чернівці, 2003. 22 с.
4. Ковальчук С.В., Петрова Н.О. Майновий та соціальний стан переселенців на Одещину в 1944-1947 рр. // Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання : Збірка наукових праць: наукове видання / За редакцією В. Г. Кушніра. – Одеса : Одеській національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – 398 с. – С. 168-178.
5. Крамар Ю.В. Особливості депортаційно-переселенських процесів з Польщі до південних регіонів України у 1944-1947рр.–С.114-119[Електронний ресурс]//Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/24.pdf> (дата звернення: 10.10.2017)

6. Литвин М. Депортація українців у 1944-1951 роках [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.voxpopuli.com.ua/rubriki/istoria/zlocininkvd/deportaciieukraienicivu1944-1951rokahavtorlivinmikola> (дата звернення: 10.10.2017)
7. Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-ти річчя примусового переселення 1951 року : науково-довідкове видання. – Одеса : Астропринт, 2011. – 240 с.
8. Одесский исполнительный комитет областного совета депутатов трудящихся. Отдел переселения о трудовом и бытовом устройстве 16.05 1945 – 08.08.1945. Держархів Одеської області, ф. Р-2000 оп 3 спр 84, 200 арк.
9. Переписка по вопросам переселения и бытового устройства переселенцев 1946 г. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської області), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 150, 425 арк.
10. Переписка по вопросам эвакуации и расселения украинского и польского населения в Одесской области 1946 г., Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської області), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 87, 491 арк.
11. Переписка с районами области за 1945 р. о трудовом и бытовом устройстве переселенцев, Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 85, 289 арк.
12. Переписка с районами Одесской области по вопросам бытового устройства переселенцев и др., Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 148. 460 арк.
13. Переписка с СМ УССР и указанными районами о хозяйственном устройстве переселенцев из Польши 1945-1946 гг. Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 145, 321 арк.
14. Переписка с СМ УССР о хозяйственном устройстве переселенцев из Польши 1947 г., Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 147, 96 арк.
15. Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі

в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944-1946 рр.) // Кресзнавство. – № 1, 2012. – С. 150-157.

16. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Рєєнт, П. Т. Тронько. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 2. – 943 с.

Stanislav Kovalchuk, Nataliia Petrova

THE PROBLEM OF EMPLOYMENT OF WESTERN UKRAINIAN SETTLERS IN THE ODESSA REGION OF 1944-1946

The proposed study examines measures taken by the Soviet authorities during the waves of Ukrainians moving from Western Ukraine in 1944-1946 to the Odessa region of the Ukrainian SSR. This problem relates to regional history and its research is necessary for the creation of historical and ethnographic picture of the region after the end of the tragic events of the Second World War. In the context of the formation of national history, consideration of this problem provides an opportunity to talk about the Odessa region as a Ukrainian and multinational region of modern and past Ukraine. In the context of the study of the history of the USSR, this study is a continuation of the consideration of the continuous resettlement process throughout the USSR, as an integral part of the brutal domestic policy of the CPSU (b) headed by Joseph Stalin.

The urgency of this study is that the sources of consideration of resettlement processes are not only official documents but also letters to the authorities of the Ukrainian immigrants themselves. A large amount of materials are appeals and complaints of Ukrainian migrants to various levels of government. The subjects of the problems encountered by Ukrainian settlers in the new lands are quite broad. In addition, the proposed research topic was well developed by Western Ukrainian researchers for the last twenty years; for the southern

regions, it [the topic] is relatively new and not fully explored.

Therefore, the purpose of the article is to consider the letters of the Ukrainian immigrants to the authorities of the Odessa region, these are not official state documents, but they were added to the cases together with the reports of the government and provide an opportunity to more critically evaluate the state documents. The sources of the research are archival materials of the Odessa Archives of the Odessa region, fundamental works and articles of Ukrainian researchers on this problem. Outside of our study, unfortunately, documents and materials of the Polish government remain.

Considering the problems of employment and housing provision in parallel, one can investigate the people whose occupations were relocated to the Odessa region. This is interesting because in the years 1944-1946 in Odesa Oblast a reconstruction process took place after the end of the Second World War and the region needed specialists from different specialties. Also, in the context of the consideration of this problem, it is impossible to avoid such consequences of resettlement as adaptation of settlers in the new socio-economic system, in new climatic conditions, the spread of new diseases among settlers, etc.

Also, in comparison with the official reports of the authorities, one can investigate how the allocated funds, things, and property for the Ukrainian settlers were spent. One of the negative phenomena in this process will be the flowering of abuse by the rayon authorities, as evidenced by the complaints of the migrants themselves and the reports of the inspections of authorized persons. Attempts by the authorities to influence the settlers by ideological and repressive measures led to the departure of the latter to the western regions.

This topic is important and relevant today, because unfortunately, due to military actions in the east of Ukraine, we have not completed the process of resettlement in our territories.

Key words: settlers, deportation, Ukrainians, USSR, Poland, USSR.

Список посилань (REFERENCES)

Deportatsiyyi. Zakhidni zemli Ukrayiny kintsya 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u tr'okh tomakh [Deporta-

tion Western lands of Ukraine in the late 30's - early 50's. Documents, materials, memoirs: in three volumes]. – T.2. 1946-1947 rr. / vidpovid. Redaktor Yu.Slyvka. – L'viv, 1998. – 536 s.

Hontar T. M. *Stanovyshche pereselentsiv z Pol'shchi v pivdennykh ta skhidnykh oblastiakh URSS u 1944-1945 rr.* [Situation of settlers from Poland in the southern and eastern regions of the Ukrainian SSR in 1944-1945] // *Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu* [Scientific notes of the Ternopil State Pedagogical University]. Vyp. VII. Seriya : Istoriya. Zbirnyk naukovykh prats'. – Ternopil' : Lileya, 1998. – S. 146-155.; Kramar Yu.V. *Osoblyvosti deportatsiyno-pereselens'kykh protsesiv z Pol'shchi do pivdennykh rehioniv Ukrayiny u 1944-1947 rr* [Features of deportation-resettlement processes from Poland to the southern regions of Ukraine in 1944-1947]. – S. 114-119 // Dostupno: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/24.pdf> (data zvernennya: 10.10.2017).

Kitsak V. M. *Deportatsiya ukraintsiv z Pol'shchi v URSS u 1944 – 1946 rr. ta yikh sotsial'no-ekonomichna adaptatsiya* [Deportation of Ukrainians from Poland in the USSR in 1944-1946 and their socio-economic adaptation] : avtoref. dys. na zdobuttya stupenya kand. istor. Nauk : spets. 07.00.01 “Istoriya Ukrayiny” [author's abstract. dis for obtaining the degree of candidate. history Science: special 07.00.01 “History of Ukraine”] / V.M. Kitsak. – Chernivtsi, 2003. 22 s.

Koval'chuk S. V., Petrova N. O. *Maynovyy ta sotsial'nyy stan pereselentsiv na Odeschynu v 1944-1947 rr.* [Property and social status of settlers in the Odessa region in 1944-1947] // *Mihratsiyi v istoriyi i etnichnykh protsesakh Ukrayiny. Odes'ki etnografichni chytannya : Zbirka naukovykh prats' : naukove vydannya* [Migrations in the history and ethnic processes of Ukraine. Odessa ethnographic readings: Collection of scientific works: scientific publication] / Za redaktsiyeyu V.H. Kushnira. – Odesa : Odes'kiy natsional'nyy universytet imeni I.I. Mechnykova, 2017. – 398 s. – S. 168-178.

Lytvyn M. *Deportatsiya ukraintsiv u 1944-1951 rokakh* [Deportation of Ukrainians in 1944-1951] // Dostupno: <http://www.voxpopuli.com.ua/rubriki/istoria/zlocininkvd/deportaciieukraiencivu1944-1951rokahavtorlavinmikola> (data zvernennya: 10.10.2017).

Odesskiy ispolnitelnyi komitet oblastnogo soveta deputatov tru-

dyaschihsya. Otdel pereseleniya o trudovom i byitovom ustroystve [Odessa Executive Committee of the Regional Council of Working People's Deputies. Department of resettlement of labor and domestic devices] 16.05 1945 08.08.1945. f R-2000 op 3 spr 84, 200 ark.

Ostannyya deportatsiya. Do 60-ty richchya prymusovoho pereseleniya 1951 roku : naukovo-dovidkove vydannya [The last deportation. To the 60th anniversary of the forced resettlement of 1951: a scientific reference publication]. – Odesa : Astroprynt, 2011. – 240 s.

Perepiska po voprosam evakuatsii i rasseleniya ukrainskogo i polskogo naseleniya v Odesskoy oblasti 1946 g. [Correspondence on the evacuation and resettlement of the Ukrainian and Polish population in the Odessa region in 1946] DAOO, f. R-2000, op. 3, spr. 87, 491 ark.

Perepiska po voprosam pereseleniya i byitovogo ustroystva pereselentsev 1946 g [Correspondence on issues of resettlement and domestic organization of immigrants in 1946]. Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region], f. R-2000, op. 3, spr. 150, 425 ark.

Perepiska s rayonami oblasti za 1945 r. o trudovom i byitovom ustroystve pereselentsev [Correspondence with the regions of the region for 1945 p. on the labor and life of the settlers]. Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region], f. R-2000, op. 3, spr. 85, 289 ark.

Perepiska s rayonami Odesskoy oblasti po voprosam byitovogo ustroystva pereselentsev i dr. [Correspondence with the regions of the Odessa region on the issues of the household arrangement of immigrants, etc.] Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region], f. R-2000, op. 3, spr. 148. 460 ark.

Perepiska s SM USSR i ukazannyimi rayonami o hozyaystvennom ustroystve pereselentsev iz Polsha 1945-1946 gg [Correspondence with the SM of the Ukrainian SSR and the above-mentioned regions on the economic structure of the settlers from Poland 1945-1946]. Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region], f. R-2000, op. 3, spr. 145, 321 ark.

Perepiska s SM USSR o hozyaystvennom ustroystve pereselentsev iz Polshi 1947 g. [Correspondence with the SM of the Ukrainian SSR on the economic organization of immigrants from Poland in 1947] DAOO, f. R-2000, op. 3, spr. 147, 96 ark.

Pron' T. *Pereselennya ukrayins'koho naselennya z Pol'shchi v Odes'ku oblast' ta yoho intehratsiya v lokal'ne seredovyshche krayu (1944-1946 rr.)* [Resettlement of the Ukrainian population from Poland to the Odesa region and its integration into the local environment of the region (1944-1946)] // *Krayeznavstvo* [Regional studies]. - # 1, 2012. – S. 150-157.

Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy [Ukraine in the Second World War: A View from the XXI Century. Historical Essays] / Red. kol.: V. A. Smoliy (holova kolehiyi), H. V. Boryak, Yu. A. Levenets', V. M. Lytvyn, O. Ye. Lysenko (vidp. red.), O. S. Onyshchenko, O. P. Reyent, P. T. Tron'ko; Retsenzenty: O. S. Rubl'ov, V. F. Shevchenko. *NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny* [National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine]. – K.: NVP “Vydavnytstvo “Naukova dumka, NAN Ukrayiny”, 2011. – Kn. 2. – 943 s.